

FILOZOFIJA O RIJEČI

Treba razlikovati: jezik kao sredstvo za sporazumijevanje i jezik kao sredstvo za pjesništvo, za umjetnost. (Jezik kao sredstvo za pjesništvo nikako se ne smije zamijeniti onim takozvanim pjesničkim jezikom koji nije ništa drugo nego skup riječi i fraza najčešće upotrebljivanih: rezervoar iz kojega crpe nemoćnici.) Svaka riječ svagdanjega govora, svaka riječ uopće može biti sredstvo za pjesništvo.

Riječi kojima se ljudi služe da bi se sporazumjeli stare su i doživjele su u istom (ili u sličnom) obliku mnogo promjena u značenju. One su davno izgubile, štoto se veli, svoje djevičanstvo, prvu svježinu, udaljene od izvora. Napriliku riječ: narod. Ta riječ, svakako jedna od onih riječi koje najčešće upotrebljavaju novinari, pučki govornici i političari, ta riječ kad je oni vele jest neodređen maglen pojam, najviše puta prazan zvuk, koji je zbog poznatih razloga uhu oduran kad je čuje. Jedva bi me od koje druge riječi kao baš od nje zabolilo uho dok prolazim slučajno pored skupine pred kojom se razmahuje ona svagdanja figura što nas prisiljuje da ne izlazimo iz sobe ili da bježimo u šumu, samo da je ne vidimo. Isti je doživljaj kad nas iz novinskih redaka pogleda ta riječ, koja je obično tipografski istaknuta među drugima.

Dakle, kad novinar, političar, ili ministar vele tu riječ “narod” i mi pokušamo odrediti njeno značenje, onda dolazimo, kako već rekoh, do nekog maglovitog pojma. Kad bismo poslije zamolili toga koji ju je toliko puta izrekao, što zapravo znači taj njegov “narod”, on bi sigurno počeo mucati nastojeći da taj pojam definira. Kako li je tek daleko od toga da bi ta od govornika izgovorena ili od novinara napisana izazvala trenutno jasniju sliku, da bi ta riječ učinila nešto vidljivim. A nema sumnje da su sve riječi nekada pred naše oko izazivale sliku. Ta riječ, pa makar je upotrebom njena slika već davno

zamućena i ona postala apstrakcijom, ima i sada tu moć ako nastojimo zaboraviti na govornike, novinare i ministre, i pogledamo je bolje i dublje, to jest ako se sjetimo da su prve majke radale djecu, da su *narodile* pokoljenja i da je genij nazvao ta narodenja pokoljenja *narodom*. Slika nam je već jasna pred očima, i mi je vidimo posve drukčiju nego smo je vidjeli dok nam je novinar ili političar pokušavao definirati svoj "narod" (koji je dakako nastao već nešto drugo). Ta slika može biti još jasnija, vidljivija, ta riječ može biti još svježija, bliža izvoru, djevičanskija, ako je veli pjesnik u izvjesnoj vezi s drugim riječima. Dakle, ta oku i uhu odurna riječ "narod", koja je maglen pojam, može postati, ako je oslobodimo svega onoga što je upotrebom uz nju priljepljeno, ili što je od nje oduzeto (apstrahirano), može postati ne samo pjesničkom riječju nego gotovo pjesmom: toliko je svježa i živa, puna i jedra. (Dakako, pjesnik može njom izazvati u nama najrazličitije senzacije, već prema tomu s čime je sveže.)

Još više nego o kipu, o kojemu je neki kipar rekao da je već u mramoru odakle ga treba samo osloboditi, vrijedi to o pjesmi, koja je već u tomu svagdanjem govoru, odakle je pjesnik treba samo da oslobodi. Ali jezik umjetnika je prema tomu govoru kao gotovo djelo prema materijalu od kojeg je načinjeno. Zato nije nikakvo čudo ako riječi uzete iz svagdanjega žargona imaju u pjesmi moć koja začuđuje. To što sam rekao vrijedi, dakako, samo ako se misli na dobre pjesnike. Loši pjesnici i uopće loši pisci jesu baš oni koji izmrcvarenu riječ dotuku do kraja. Da spomenem samo riječi: čar, čaroban = bajan, koje su naši pjesnici prazoslovcu učinili takvom frazom te više ne znači zbilja ništa; trebalo bi da bude umjetnik velike moći koji bi joj doista povratio prvotni pjesnički smisao.

Umjetnik ima relaciju erotika prema izrazu: ista čežnja za sjedinjenjem, ista razočaranost u času kad je čežnja ispunjena, ista vječna nezasićenost.

U djelima koja stvara duh uvijek ima tijelo svoj udio pri njihovu uobličanju; ne samo kao sredstvo nego: ritam riječi je uvjetovan i disanjem, uho po svojoj strukturi može osjećati ugodno samo sklad ili neugodno barem velik nesklad, itd.

Genij: usuditi se. U Hercegovini se veli izvrsno u dijalektu: *osloboditi se*, a to znači: *usuditi se*. (Osloboditi se sveza, predrasuda, itd.)

Jezik, koji nismo stvarali mi nego generacije kroz bogzna koliko vjekova, sadrži u sebi i poimanje tih prošlih generacija: od mitosa do kršćanske slike o svijetu. Stoga, koliko god u jeziku gledali veliko izumijeće, najdavnije sredstvo koje je čovjeka udaljilo od životinje, ipak trebamo prema svakoj pojedinoj riječi biti vrlo oprezni, i kad filozofiramo i kad pišemo pjesme. Treba da riječi misle ono što mi mislimo, a ne da one misle svoje, to će reći misli svojih stvarača, da nam – što se često događa – povuku misli za sobom, zavedu nas u prošla poimanja. Mnogi pjesnici, koji nisu toliko oprezni prema značenju riječi, pjevaju kao da im je mozak stotinu, ili barem pedeset godina stariji nego, naprimjer, kojeg mislioca, njihovog suvremenika.

Umjetniku u riječi gore je nego ikakvu drugom umjetniku kod tzv. publike: kod slike građaninu imponira već sama tehnika, kod kipa ima respekt već pred samim mramorom, za koncertne ili kazališne dvorane oblači već svečano odijelo. Samo riječ mu se čini najbližom, dakle najmanje vrijednom. On naime misli da je to ona ista riječ kojom se on služi. Nije čudo što se tu najgrdnije prevari, gdje smatra poznatim i blizim nešto što mu je nepoznato i daleko.

Ništa nije tako elastično kao riječ. Stvari, koje mogu biti u svojoj bitnosti neizmjerljivo različite, mogu se zvati vrlo lako istom riječju. (Elasticitet riječi dopušta npr. da mi imamo literaturu i da je i gospodin Micić – pjesnik.)

Riječ uzeta kao forma, koja se sastoji od izvjesnih samoglasnika i suglasnika, bila je možda po svojoj muzici u svom početku mnogo bliža predmetu nego što je sada nakon mnogih promjena u toj njenoj muzici kroz vjekove. Kad je ta riječ, to jest skup nekih samoglasnika i suglasnika, upotrijebljena u svom početku, izbor tih suglasnika i samoglasnika ovisio je sigurno o predmetu: ti glasovi sami po svojoj muzici morali su sjećati na predmet: (Npr. riječi, gotovo u svakom jeziku, koje označuju šum, žamor, šumor, tutanj, njem. *Rausch*, itd., imaju same u svojoj muzici šum.) Kod predmeta koji su bezglasni

ne opaža se ta ovisnost, što je razumljivo ako se misli da je riječ akustična.

Jezik stvoren od naivnoga mozga sadržaje u sebi nebrojene zablude – za filozofski mozak. Filozofija zamjenjuje “istine” jezika svojim istinama. Ali budući da se i filozof mora služiti opet jezikom, nastaje borba između njih u kojoj pobijedi čas jedna čas druga strana. Zato je poslovice da su filozofi “loši stilisti”.

Jezik stvoren za praksu najbolje i pristaje u tu svrhu. Nije dakle čudo što se praktični čovjek sigurno, bez ikakve poteškoće, izražava i mnogo je egzaktniji nego filozof. Naravno, dok ostaje u sferi prakse, kao što je i filozof isto tako siguran kad side u tu sferu. Jezik antropomorfizira svijet.

Kad govorimo o zakonima duše, mi se služimo riječima kao da govorimo o zakonima tijela.

O kad će ti simboli jedanput prestati da budu simboli kad se govori o dušinom svijetu! I kad će u jednoj riječi biti sadržana oba pojma, čiji će se život događati po istim zakonima! Pokušaj da se duša shvati kao jedno finije tijelo (Platon, Swedenborg), ponovljen u najnovije vrijeme, čeka jedan novi rod koji će se nasmijati tomu rascjepljenju u korist nekih religija i uzeti jedinstvo duše i tijela kao nešto što se samo po sebi razumije, kao nešto što će rastavljeno na dva dijela biti nemoguće zamisliti.

Simboli su već u jeziku. Štoviše, svaka riječ je simbol; u njoj se naslućuje stvar i njome se naslućuje stvar. U koga je bogata duša, tomu su i sadržaji riječi bogatiji. Treba biti dobar ronilac ako se hoće sići na dno riječi. Nekomu su duboka jezera plitka, jer misli da njihova dubljinu svršava ondje gdje i njegovo zaronuće.

Strah pred papirom. Onda moj strah pred papirom. Ja ne znam jeste li vi imali takav strah, da me možete razumjeti; tu sumnju u svaku riječ; sumnju u riječ uopće kao sredstvo.

Ja sam dosta mislio o riječi koja izriče realnost, bolje reći misao; i tu krizu, od koje sam mnogo naučio o prirodi riječi, možda ću jednom opisati opširno. Sjećam se kad sam nakon

dugog ćutanja opet, nakon dugog vremena, što sam uzeo pero u ruke... Prve riječi kao prvi koraci ozdravljenika.

Tuđe riječi. Nastojanje purista da zbog bilo kojega razloga istrijebe *sve* tuđe riječi iz materinskoga jezika ne samo da je uzaludno, nego je vrlo često neopravdano i pokazuje da oni ne znaju baš mnogo o jeziku. Zašto je to trijebljenje uzaludno znade svak: tuđe se riječi upotrebljavaju i upotrebljavat će se. Jer sve kad bi čovjek i nastojao da ih ne upotrebljava, ne može bez njih nema li za njih zamjene u vlastitom jeziku. Pojmovi ili stvari tuđega porijekla zadržali su i svoje originalno ime. Osim toga mnoge su riječi, i to često najobičnije, koje nam se čine sasvim naše i oduvijek naše, također tuđe; samo bi ih luđak počeo izbacivati iz jezika.

No prevoditi neke tuđe riječi na svoj jezik sasvim je, kako rekoh, neopravdano i neznanje o jeziku. Sigurno su i oni naši pisci filozofskih spisa, priručnika itd. već uvjereni da nije imalo puno smisla prevoditi neke filozofske pojmove na naš jezik; jer to prevođenje ne samo da je unijelo u naš jezik vrlo mnogo sasvim ružnih riječi, jezičnih nakarada, nego su te napravljene riječi više tuđe od onih tuđih koje su prevedene. Kad u kojega našega profesora nađem takvu prevedenu riječ, razumijem je tek onda ako mi je on sam ili ako je tko drugi objasni onom tuđom riječju koju ona tobože zamjenjuje. I doista takvi se domaći izrazi mogu razumjeti samo ako se ti mnogi izrazi prevedu na strane (grčke, latinske) izraze. Što je dakle vrijedilo prevoditi riječi koje (osim toga što su nagrdile jezik) moramo pri čitanju prevoditi natrag. Dvije neplodne muke. Prijevod nam je dakle zapravo više tuđ nego tuđa riječ.

Da tuđa riječ može postati naša, često više naša nego u onom jeziku iz kog je uzeta, o tomu kao da nemaju slutnje oni koji se toliko pouzdavaju u se da sve prevedu; (premda oni obično ne znaju uopće našega jezika). Tuđa riječ ima vrlo često drugi smisao nego što ga je imala u jeziku iz kojega je uzeta. Komu ona pripada, dakle, više? (Baš kao što se može pitati i za ljude. Je li El Greco grčki ili španjolski slikar?)

Ako se ovi napisani retci nazivlju tekst, bi li imalo smisla tu riječ prevesti riječju tkanina? – premda je ta riječ nekada,

u jeziku kojemu je pripadala, označivala ispočetka samo tkaninu i poslije metaforski upotrijebljena za ovo što je mi danas upotrebljavamo. Takve tuđe riječi imaju u drugim jezicima naročito određeno značenje. Inžinir bi u prevodu bio izmišljač, iznalažač; a to je ipak nešto drugo nego inžinir.

Tekst, u značenju u kojemu ga mi danas upotrebljavamo, nije tkanina. Te tuđe riječi možemo smatrati sasvim našima.

.....Na koncu da još nešto velim i o jednoj stvari koja je zbilja sitna, ali o kojoj bih također htio biti na čistu s tim recenzentima. To je interpunkcija. Ja sam stekao uvjerenje da su ti recenzenti prvo ponosni što znaju tu interpunkciju i da nikad nisu o njoj mislili. Jer kako da drukčije objasnim ono njihovo podsmjehivanje kad u nekim stihovima, kao recimo u mojim, ne nađu točku i zarez ondje gdje bi oni željeli. Tako je jedan od tih recenzenata pisca tih stihova nazvao "bešćrknja-stim lirikom", dakle nazivom koji ne pokazuje samo duhovitost šaljivog recenzenta nego i njegov osobiti talent za stvaranje novih riječi i ljepotu jezika.

Čini se, dakle, da je tim recenzentima potrebno reći, da je interpunkcija sredstvo da se lakše može razumjeti ono što je napisano. To sredstvo se može usavršavati; tih nekoliko konvencionalnih znakova nemaju one sankrosanktnosti koju im hoće da pridadnu naši recenzenti i profesori.

Čitajući ono što pišu naši kritici (hoću reći ono nekoliko naših novinara koji su utoliko književnici ukoliko kadikad napišu štogod o literaturi) naiđem uvijek na neka mišljenja koja se godine i vrag bi znao otkada ponavljaju u našim novinama i revijama. Mišljenja ne samo netočna nego tzv. *loci communes* sviju tih glava kakve su glave tih kritika. Interesantno je kako ti ljudi, ma koliko možda jedan drugoga smatrali glupanom, misle isto, govore isto, u istim frazama i istim klišejima našega žurnalizma, nastalim valjda još u doba ilirizma. I s atitidom, kao da svaki od njih te mudrosti prvi put veli.

No ja nisam nakanio ovdje govoriti o tim kritikima kao pojavama nego sam htio samo da objasnim neke sitnice koje je potebno objasniti da se tim ljudima oduzme dio materijala, premda vrlo sitan. Oduzeti mogućnost kritikima po ostaloj

Evropi da o nekim stvarima ne pišu bilo bi kao da im oduzimaljete kruh. Kod nas gdje ti ljudi napišu svaki mjesec, ili svaki drugi, treći mjesec, po kakav feljton, ne može, naravno, biti o tom ni govora. Sve kad bi meni i uspjelo da im oduzmem mogućnost da o dvije-tri sitnice ne troše ubuduće dosadašnje fraze, ne bih počinio nikakvu nečovječnost nego bih i sebe i druge čitače oslobodio dosade od nekih štampanih redaka.

Uvidio sam da su kod nas mnogi ljudi, pa naši književnici, pa i ti kritici, vrlo ponosni na svoja neka znanja, među tima i na to što znaju interpunkciju. Ma koliko me to čudilo, to je istina u ovoj zemlji (gdje je istina da su ljudi s čistom košuljom vrlo ponosni na svoju čistu, a drugi, valjda po istoj osobini, ponosni na svoju nečistu). Ako ti ljudi nisu ponosni, ili ako barem ništa ne drže do toga što znaju interpunkciju, kako to da onako izruguju one koji je – kako oni misle – ne znaju?

No, ako naši kritici i znaju interpunkciju, oni očito ništa ne znaju o interpunkciji. Je li ikad i jedan od njih o tom mislio? Ja ne znam, ali ako je i mislio, on je sve što je o tom mislio, apsolutno sve, jednim hipom zaboravio čim je nešto trebao napisati o interpunkciji.

Ja sam također možda jedva što više od njih mislio o interpunkciji. Ali mi je jednoga dana bilo jasno da ona interpunkcija koju sam naučio u školi nije baš najbolja i, kako nisam držao da je interpunkcija sankrosanktna, počeo sam je upotrebljavati onako kako mi je najbolje služila. Što sam dakle počinio? Svetogrđe interpunkcije. Zločin protiv miru i redu zarez. (Netko je za ovakve i slične čine izustio i riječ anarhija. Što je dostojno odgovara da će se iz ovog kaosa roditi kozmos.)

Kad netko postane profesorom, on nađe sve u redu i sve na svom mjestu, to jest sve onako kako je bio ostavio kao đak. Pored ostalih stvari, on nađe i interpunkciju na svom mjestu i nađe (besvjesno), da je to na svom mjestu. Pred njim sjede djeca, dječaci, mladići, koji su naučili sporazumijevati se bez interpunkcije i koji po tom pišu kako govore. No profesor zna da po naučnoj osnovi treba između tih riječi staviti gdje zarez, gdje točke, gdje koje druge znakove. Zašto to uopće treba staviti, to ne veli nijedan (ili možda rijetko koji). Zašto se baš

na tom mjestu stavlja gdje se stavlja; može li to i drukčije biti; i bi li trebalo drukčije biti, to naravno ne veli ni jedan jedinca-ti. Daci, godinama, nauče bolje ili lošije ta pravila, ali su ipak uvijek u sumnji gdje bi, recimo, stavili točku: može se i ovdje i ondje; jer ako im je slučajno i rečeno: na svršetku rečenice, oni ne znaju gdje je taj svršetak, jer im je rečeno da je baš ondje gdje je stavljena točka. Dakle: točku stavi na svršetak rečenice, a svršetak rečenice je ondje gdje staviš točku. Budući da je dakle taj problem točke prepušten individualnom shvaćanju pojedinca, odatle biva da koji od njih stavi točku iza svake dvije-tri riječi a drugi neprestano vuče rečenicu za rečenicom i ne zna nikako gdje bi stao i onda ipak vidi da je predaleko zašao, i naglo završi tom prokletom točkom – što djeluje tako kao kad pukne žica na instrumentu. Kada treba napisati upitnik onda je, istina, najlakše, ali kada uskličnik, to je vrlo teško; jer ako se uskličnik stavi iza usklika i usklične rečenice, teško je ponekad odrediti što je usklik a što nije, pogotovo onomu koji govori samo u usklikima. Jer da iza svake svoje riječi ili rečenice stavi uskličnik, tad mu se samom nekako učini neobičan taj njegov tekst; i da ipak donekle sliči ostalim ljudskim tekstovima, moraš štedjeti uskličnike i samo pogdjegdje koji umiješaj. Gdje treba da bude zarez, to je nasreću najlakše shvatiti. Metni ga, vele, kad nešto nabrajaš i pred zavisne rečenice. S vremenom se zaborave sva druga pravila, jedino to o zarezu ostane u pameti, i to napola; jer ako se zaborave sve druge riječi kojima počinje zavisna rečenica, zapamti se da počinje zamjenicom *koji* a pred *koji* (ako je u sredini) mora biti zarez. U tom su jedinom sigurni ne samo svi naši slagari nego i sami književnici. Odatle je uvijek pred svakim zavisnim *koji* neizostavno zarez; on je tako čvrst na tome mjestu da mi je on, zarez, jedino objašnjenje zašto govornici ispred svakoga zavisnoga *koji* – baš kao skakači što se sagnu prije skoka – spuste glas pa onda uzviknu, kao da hoće reći da je zarez već preskočen. A baš taj zarez ispred *koji* nije u toliko slučajeva potreban.

Tako bi to nekako bila ta interpunkcija koja se uči po našim školama. Što se ne samo od đaka traži da tu interpunkciju znaju ili upotrebljavaju u školi, nego što se traži i od nas u

literaturi, nije nikakvo čudo, jer naše znanje o interpunkciji u literaturi ocjenjuju baš isti ljudi koji su nas ocjenjivali i u školi.

Ono što se govori, da stil mora biti individualan, znači da svaka originalna vizija stvari ima svoj posebni izraz, poseban stil. Drukčije ta riječ o individualnom stilu ne vrijedi ništa.

Nije potreba da me prekidate da i veliki umjetnici pišu različitim stilom, kadšto i u jednom te istom djelu. Ja to vrlo dobro znam; ali to nije nestalnost nego različitost stila koja rezultira od različitosti njegove vizije u različita vremena; ili ako je to u istoj knjizi, opet zbog istoga razloga: svaka se stvar ne može izraziti istim stilom. Naprotiv, ovdje bi stalnost stila bila rđava, jer bi bila manira. Pisac može biti isto tako rđav imitator samoga sebe kao i nekoga drugoga. Sa stilom se (da tako velim) ne dolazi k nekoj stvari, nego se on nalazi pri pisanju (o njoj).

Sabrana djela, 1960.